

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ПРО МОНЕТНІ СКАРБИ КИЄВА

Вперше розкривається роль архівних джерел у вивченні монетних скарбів, знайдених на території м. Києва (зокрема, тих, що були втрачені та відомі тільки за архівними документами), участь у грошовому обігу та торгових операціях в місті різних грошових одиниць.

Ключові слова: архівні джерела, скарби, монети, гроші, торгівля.

Київ – одна з найдавніших столиць світу, важливий міжнародний центр від давніх часів до сьогодні. Його історія завжди була під пильним поглядом науковців, як минулих віків, так і сучасних. Написано багато праць з історії міста. Проте найзагадковіший її аспект – монетні скарби, які були заховані жителями міста Києва в періоди лихоліть, розглядаються дослідниками як археологічні знахідки, що підтверджували торгові відносини Києва з іншими державами. Нумізматів-колекціонерів цікавить опис самих монет, їх унікальність, місце карбування. Зокрема, про знайдені скарби саме на території столиці України писали В.Б. Антонович [1], М.Ф. Біляшівський [3], В.Г. Ляскоронський. М.Ю. Брайчевський [4], М.Ф. Котляр [5] описували монетні знахідки Києва, вивчаючи топографію скарбів на території України, а В.В. Кропоткін [6] – у кордонах Радянського Союзу. Проте джерелознавчий аспект, а саме – архівні джерела про скарби Києва залишилися поза увагою дослідників. З огляду на те, що скарби виявлялися різними особами за різних обставин під час реконструкції та будівельних робіт, що проводилися у Києві у XVIII–XX ст., не всі вони дійшли до дослідників. На жаль, лише невелика частка із знайденого зайняла гідне місце в музеях. Про більшість монетних скарбів можна дізнатись лише з публікацій часів знахідок та архівних документів. Це пов'язано з тим, що скарби до середини XIX століття ставали власністю тих, хто їх знайшов, або власників садиб, де вони були знайдені. Тільки після підпорядкування всіх археологічних досліджень міністру Наділів Російської імперії дійсному таємному раднику графу Л.О. Перовському спеціальним указом російського імператора Миколи I від 30 серпня 1852 р. і створення по «высочайшему повелению» імператорської археологічної комісії «для системного ведения археологических раскопок и сбора статистических данных» [9] під керівництвом генерал-ад'ютанта С.Г. Строганова, стало обов'язковим повідомляти владі про всі виявлені скарби, а також всі знахідки передавати з Києва до Санкт-Петербурга. До роботи з надання відомостей про скарби міністр Наділів граф Л.О. Перовський долучив також і духовенство. У листі «его Высочайшему повелению» благочинному монастирею Киевской епархии отцу архимандриту Капнисту» міністр просив повідомляти йому про всі археологічні відкриття в Київській епархії та доставляти «найденные древности, редчайшие из которых будут отобраны для императорского Эрмитажа» [10]. Після висновків імператорської археологічної комісії монети потрапляли до урядових та приватних колекцій. І лише, якщо у Санкт-Петербурзі та Москві таких монет було вдосталь, їх залишали у Києві, віддавали на переплав чи повертали власникам (останнє залежало від того, були такі зразки в київських нумізматичних колекціях чи ні). Урядові циркуляри вимагали від київської влади найжорсткішого контролю над будівельними та пошуковими роботами, а від Київського губернського статистичного комітету – сприяння особам, уповноваженим урядом, в отриманні відомостей про місцеві старожитності. За кращі твори про старожитності призначалися нагороди, при чому дослідники повинні були описувати рідну давнину без вживання іноземних слів і під час опису використовувати тільки російські виміри. Крайньою межею дослідження російських старожитностей був визначений за рекомендацією імператорського археологічного товариства 1700 р. [11], тому монети, датовані початком XVIII століття беззастережно передавалися на переплав або залишалися власникам садиб, де були знайдені. Найдавніші пам'ятки визначалися законом Російської імперії «О

кладах» [12].

Сумний факт – невідомою після 1917 р. ставала навіть доля тих скарбів, які передавались до київських музеїв, зокрема, до мінц-кабінету Київського університету імені Святого Володимира (нині – Національний університет імені Т.Г. Шевченка нумізматичного кабінету не має – його архів і колекція втрачені після 1917 р. в результаті численних передавань з одних наукових установ до інших). Проте інформацію та детальні описи щодо обставин знахідок та змісту скарбів можна віднайти у документах (рапортах, звітах, листуванні різних установ та повноважних осіб), які зберігають столичні архіви. Саме в архівних джерелах описані обставини знахідок у Києві та монети, які в різні періоди існування міста використовувались у торгових операціях – римські, візантійські, арабські, давньоруські, срібні злитки гривні, монети держав Західної Європи, Московії та Російської імперії.

У Києві знаходили багато скарбів із різними монетами. Це легко пояснити тим, що місто засноване на перетині торгових шляхів. В давнину через Київ проходив знаменитий шлях «із варяг у греки», річкові шляхи – на захід через стародавню Пірну (Ірпінь) до басейну Дунаю та на схід, та й у самому місті йшла жвава торгівля. Навіть до тих часів, з яких офіційно прийнято вважати Київ містом, на його землях існували значні поселення. Їх жителі вели, як зовнішню, так і внутрішню торгівлю, а монети Стародавнього Риму були для них, а потім Києва, першими металевими грошима та перебували в обігу до VIII ст. Є достовірні відомості про 42 скарби з римськими монетами, речами і коштовностями, знайденими в різних районах сучасного Києва. Особливий інтерес являють поодинокі знахідки римських монет II–I ст. до н.е., зокрема, денарій, карбований у 169 р. до н.е. на 16-му році трибунської влади Люція Вера. Монета була знайдена на валах старої фортеці на Печерську 1937 р. [13].

Найбільший приплив монет із Стародавнього Риму на київські землі припадає на II ст. н.е., у III ст. н.е. – зменшується, у IV ст. н.е. – збільшується знову, проте їх якість значно погіршується, про що свідчать скарби, знайдені на сучасній території Києва.

Майже 4 тисячі срібних та бронзових римських монет II ст. н.е., вагою близько 16 кілограмів, виявлено на Сінному торговищі, неподалік Львівської площі у 70-ті рр. XIX ст. [7, с. 6–7]. Доля цього скарбу нині невідома.

Скарб з 200 мідних римських монет IV ст. н.е. знайдено 1876 р. у садибі Магуріна у київському кварталі Оболонь (літописне Болонье). Цей скарб потрапив на зберігання до мінц-кабінету Київського університету імені Святого Володимира та був детально описаний його хранителем – відомим істориком, археологом і нумізматом професором університету В.Б. Антоновичем, який високо оцінив історичне значення знахідки в садибі Магуріна, вважаючи його найдавнішим із відомих на той час «свидетельств, относящихся к истории города Киева» [2, 14].

У кінці IV – початку V ст. н.е. у зв'язку з економічним крахом Римської імперії та вторгненням готів у Північне Причорномор'я приплив римських монет у Східну Європу, зокрема, на київські землі припинився. Однак римські денарії I–II ст. н.е. зберегли свою цінність і продовжували використовуватися жителями київських поселень, а потім і Києва у внутрішній торгівлі поряд з епізодичним використанням візантійських монет, які з'явилися на київських землях у V ст. За архівними джерелами знахідки візантійських солідів, міліарісій і фоллісів у скарбах V–XII ст. – в період, коли вони надходили на київські землі, нечисленні. Так, X ст. датована монета імператорів Костянтина та Зої знайдена 1895 року на Вознесенському узвозі (нині – вулиця Смірнова-Ласточкина) [15]. Всього у різних районах міста Києва виявлено 10 знахідок візантійських монет.

Панівне становище в грошовому обігу і торгових операціях на території Києва з VIII по X ст. займали арабські дирхеми. За різними джерелами відомі 26 скарбів з цими монетами, виявлені в м. Києві. На Русі дирхеми також називалися «кунами». Термін «куна» в Київській Русі мав значення «срібні монети», а назва походить від тих часів, коли хутра куниць та інших хутрових звірів були товаром і грошима одночасно. Слово «куна» майже до VIII ст. використовувалося в слов'янських мовах в значенні «гроші».

Дирхеми карбувалися на величезній території Арабського халіфату. Протягом 2-х століть

вони потрапляли на землі Східної Європи двома основними шляхами – південним (хозарським) – з Ітиля в Хазарії по Донцю і його притоках до Чернігівської землі та далі на Київ і північним – з Болгар (столиці волзьких болгар) по Оці та далі на Київ. Найбільший приплив арабських монет на київські землі припадає на середину X ст. Саме цим періодом датується скарб з 25-ти срібних монет емірів Абасидів та золотих речей, виявлений 30 травня 1851 р. поблизу Микільського монастиря на Печерську [15].

Наприкінці X ст. ввезення арабських дирхемів на київські землі припинилося, оскільки були вичерпані родовища срібла в арабських державах.

Поряд з використанням в обігу іноземних монет – римських, візантійських, арабських, у Києві під час князювання Володимира Великого (Святого – 980–1015 рр.) розпочато карбування власних монет – златників і срібляників. За зразок правили візантійські монети. Так, златники були подібні до візантійських солідів, а срібляники нагадували візантійські міліарісії.

Найбільший скарб зі срібляниками князя Володимира – 120 (за іншими відомостями – 200) монет виявлено під час земляних робіт у садибі міщанина Кушнерова на Вознесенському узвозі. 1878 р. почесний громадянин м. Києва купець Свиридов придбав 17 монет з цього скарбу на Сінному ринку та передав їх нумізматам [16]. Один з них – граф І.І. Толстой репрезентував срібляники у своїй книзі, яку назвав нумізматичною заміткою [8]. Нині відомо, що 14 монет з цього скарбу знаходяться в Ермітажі (Російська Федерація), 8 – у Національному музеї історії України (м. Київ), 5 – у зібранні Державного історичного музею Новгород (Російська Федерація), у колекції Ф. Грісона (Великобританія) – 1.

Кількість давньоруських златників і срібляників в скарбах нечисленна. Всього в Києві знайдено 2 скарби із златниками та 7 зі срібляниками. Це свідчить про те, що повністю замінити в обігу іноземні монети (римські, візантійські, арабські, а з кінця X ст. – західноєвропейські) вони не могли, карбування їх було епізодичним. Однак їх випуск став своєрідним засобом ствердження суверенітету Київської Русі. Виготовлені на високому художньому рівні, зі слов'янськими написами, родовим знаком Рюриковичів, портретом князя Володимира, вони є неперевершеними зразками вітчизняної культури і символами прадавності української державності.

У XII–XIV ст.ст. у грошовому обігу Києва переважали київські гривні (середня вага близько 140–160 грамів). У різних районах Києва знайдено понад 40 скарбів з місцевими гривнами. Про один з них 7 липня 1838 р. сповістив у своєму рапорті член Київського комітету пошуку старожитностей О.І. Ставровський: 3 київських гривні та коштовності знайдені в саду Корольова, на місці стародавнього Федорова монастиря – у склепі. За версією Ставровського, один із золотих перснів з іменним золотим вензелем належав князю Ігорю Ольговичу, який після усунення його з престолу прийняв схиму та жив у Федорівській обителі. Літери на персні вчений прочитав так: «Схимник Игорь потомок Рюрика». За рішенням вищезгаданого комітету скарб передано до музею Старожитностей і мистецтв [17]. Нині його доля невідома.

У XIII ст., коли більша частина Давньоруської держави опинилася під владою Золотої Орди, на території Києва з'явилися монети цієї держави, проте за архівними джерелами відомі тільки поодинокі знахідки ординських монет.

З 1363 по 1569 рр. Київ перебував під владою литовських феодалів, які захопили місто, скориставшись ослабленням Золотої Орди. У цей період Київ знову став центром князівства, а потім Київського воеводства і на його території переважали литовські гроші. Скарб з дрібними литовськими монетами XIV ст. кількістю близько 800 штук було знайдено 1892 р. у садибі Федорова на київському Подолі (вулиця Кирилівська, нині – Фрунзе). Про знахідку повідомив професора Київського університету імені Святого Володимира В.Б. Антоновича Київський цивільний губернатор П.І. Гессе [15]. На жаль, доля цього скарбу невідома.

Після Люблінської унії (1569) та об'єднання Польщі і Литви в єдину державу Річ Посполиту в Києві у значній кількості з'явилися польські монети. До початку XVII в. Київ перетворився у великий торговий центр об'єднаної Польсько-Литовської держави. У місті знаходилися склади товарів з міст усього Дніпровського басейну, Московії, країн Західної

Європи та Сходу. Завдяки торговим шляхам, що проходили через Київ, він мав міцні економічні зв'язки з містами Заходу та Сходу. У торговельних операціях жителі Києва використовували монети Речі Посполитої, прибалтійських володінь Швеції, Бранденбургу, Сілезії, Нідерландів, Австрії. Переважали, в обігу, природно, гроші Речі Посполитої. Так, 1874 р. у м. Києві селяни Авксентій Дяченко та Прохор Потукайленко віднайшли 460 польських срібних низькопробних монет, датованих 1-ою половиною XVII ст. Загальна вага скарбу склала 1 фунт 14 золотників [18]. Доля скарбу невідома.

Знахідки, датовані 1-ою половиною XVII ст., відображають появу в грошовому обігу міста московських копійок та полушок. Зокрема, 2 копійки, карбовані відповідно у 1606-му та 1645-му рр. московськими царями Василем Шуйським та Михайлом Федоровичем Романовим знайдені під час будівництва Присутніх Місць (між Михайлівською та Софіївською площами [15]. Взагалі московські гроші виявлені у 4-х скарбах, а всього в Києві виявлено 18 скарбів цього періоду.

Після визвольної війни 1648–1654 рр. і підписання Переяславської угоди між урядами гетьмана Богдана Хмельницького і царя Олексія Михайловича Романова (1654) Київ з частиною українських земель перейшли під юрисдикцію московського царя. У Старому (Верхньому) Києві за домовленістю двох урядів були розміщені московські війська – стрільці і рейтарі. Так виникли Стрілецька і Рейтарська слободи, що залишили про себе пам'ять у назвах вулиць – Стрілецькій та Рейтарській. Стрільці та рейтарі отримували платню московськими грошима. Крім того, російські монети поступово витісняли з обігу іноземні в результаті фінансової політики московського уряду. Так, з метою зменшення впливу іноземних монет на українських землях, приєднаних до Московії, царським урядом була організована їх систематична скупка на київських ярмарках для власного виробництва монет. Підтвердження тому – 14 скарбів із російськими монетами, датованих 2-ю половиною XVII ст. Один з них – 1076 дрібних російських монет, знайдений під час планування площі Присутніх місць 1854 р., придбав для своєї колекції за 62 карбованця 10 копійок міністр Наділів Російської імперії Л.О. Перовський [19]. Нині доля цього скарбу також невідома.

Тільки грошова реформа царя Петра I кінця XVII – початку XVIII ст. змогла істотно послабити роль монет країн Західної Європи, в більшості Речі Посполитої, у торгівлі Києва. Тому у відомих київських скарбах XVIII століття знаходили у більшості монети Російської імперії (з 1713). Так, 2 квітня 1887 р. у садибі Дорофєєвої на Печерську була знайдена скляна пляшка із срібними копійками російського імператора Петра I (загальна кількість монет у скарбі – 2400). Імператорська археологічна комісія повернула знахідку власниці садиби [20]. Доля його на даний час невідома.

З XVIII ст. більшість монет у київських скарбах – монети Російської імперії. Але таких скарбів небагато, бо в цей час вже існували надійніші місця зберігання грошей – банки. Ховати заощадження до землі стало не вигідним. Це підтверджують архівні джерела, завдяки яким виявлено більше 20-ти раніше невідомих дослідникам монетних скарбів.

У перспективі дослідження, на підставі виявлених джерел про київські скарби укладання каталогу «Монетні скарби Києва».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В.Б. О монетных кладах, найденных в Киеве и его окрестностях / В.Б. Антонович // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – Книга 2. – К., 1888.
2. Антонович В.Б. Описание Киевского клада, содержащего римские монеты III и IV столетий / В.Б. Антонович // Древности, издаваемые Моск. Археол. Обществом. – М., 1878. – Т. VII. – Вып. 3. – С. 241–244. Окрема відбитка. С. 1–6.
3. Беляшевский М.Ф. Клады великокняжеской эпохи, найденные в Киеве / М.Ф. Беляшевский // Киевская старина. – Т. XXII, июль.
4. Брайчевский М.Ю. Римская монета на территории Украины / М.Ю. Брайчевский. – К.: АН УССР, 1959.

5. Kotlar M. Znaleziiska monet z XIV–XVII w na obszarze Ukrainskiej SSR. Wroclaw, Warszawa, Krakow, Gdansk. 1975.
6. Кропоткин В.В. Клады римских монет на территории СССР / В.В. Кропоткин. – М.: АН СССР, 1961.
7. Ляскоронський В.Г. Римські монети, що знайдені на території м. Києва / В.Г. Ляскоронський. – К., 1927.
8. Толстой И.И. Древнейшие русские монеты Великого княжества Киевского. Нумизматическая заметка / И.И. Толстой. – СПб., 1882.
9. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), Ф-1238 «Київський повітовий предводитель дворянства», оп. 1, спр. 933, арк. 1.
10. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК), Ф-442 «Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського генерал-губернатора», оп. 1, спр. 9803, арк. 1.
11. ДАКО, 804 «Київський губернський статистичний комітет», оп. 1, спр. 87.
12. Згідно Закону «О кладах», викладеного у 398-ій статті X тому Зводу Законів Російської імперії (далі – ПЗЗ), а також 13 пункту III-го доповнення до 457 статті X томи ПЗЗ найдавнішими були визначені пам'ятки періоду до XIII століття, яке було верхньою межею для дослідників того часу.
13. Газета «Комуніст», 20 листопада 1937 р.
14. ЦДІАК, Ф-832 «Особовий фонд професора Київського університету імені Святого Володимира В.Б. Антоновича», оп. 1, спр. 26, арк. 2–3.
15. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, I «Літературні матеріали», 8165 – з картотеки професора Київського університету імені Святого Володимира В.Б. Антоновича.
16. ДАКО, Ф-2 «Канцелярія Київського цивільного губернатора», оп. 18, спр. 42.
17. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, II «Історичні матеріали», 22955.
18. ДАКО, Ф-2 «Канцелярія Київського цивільного губернатора», оп. 10, спр. 320; 1 фунт – 400 грамів, 1 золотник – 4,2 грама. Загальна вага скарбу – 458,5 грама.
19. ЦДІАК, Ф-442 «Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського генерал-губернатора», оп. 1, спр. 10739, арк. 71.
20. ДАКО, Ф-1 «Київське губернське правління», оп. 90, спр. 214, арк. 1, 4, 5, 6 зв., 9, 14.

Белая О. Архивные источники о монетных кладах Киева.

Впервые раскрывается роль архивных источников в изучении монетных кладов, найденных на территории Киева (особенно тех, которые были утеряны), участия различных денежных знаков в торговых операциях в городе с древнейших времён.

Ключевые слова: архивные источники, клады, монеты, деньги, торговля.

Byelaya O. Archival sources about Kiev's coin treasures.

The role of archival sources in studying coin's treasures, which was found in Kiev (especially those that had been lost), and the participation of various banknotes in transactions in the city since ancient times have been revealed for the first time.

Key words: archival sources, treasures, coins, money, trade.

Одержано 30.04.2013